

УНУТАРПАРТИЈСКА ДЕМОКРАТИЈА У СРПСКОЈ

THE INTERNAL DEMOCRACIES IN POLITICAL PARTIES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

***Abstract:** The research question that is in focus of this paper is organization of relevant political parties in The Republic of Srpska, as well as the degree of internal democracy in political parties. By using Sartori's theoretical determination of the relevance of the political parties, we are coming to the conclusion that there are six relevant political parties in the current (2014) convocation of The National Assembly of The Republic of Srpska (SNSD, SDS, DNS, PDP and NDP). Using theoretical criteria such as: member inclusion, centralization and institutionalization of political parties, given by Susan Scarrov, we are conducting the research of degree of internal democracy in political parties in The Republic of Srpska. With this theoretical form, we shall determinate the type of the democracy to which political parties are belonging to. The four types of internal democracies in political parties (parties of the low level of democracy, parties of democratic centralism, individualist and elitist type of the parties, and the parties of full democracy) will be borrowed from Goran Čular to set up the parties form Republic of Srpska to the proper type. Previous studies and political practice in the Republic of Srpska are showing us that there is a low degree of internal democracy in political parties. Internal relations in the political parties are often leading to internal splits within the parties, which is having consequences even in destabilization of the parliamentary majority in the National Assembly. Political parties based in Republic of Srpska are having a competitive relationship within themselves, but the oppositional one in connection to the relevant parties based in the Federation of Bosnia and Herzegovina. This position is making them as a unique block-party that is opposed to Bosniaks and Croatian block-parties from the Federation of Bosnia and Herzegovina. According to that, as well as to the democratic processes within the political parties and beyond them,*

---

¹ Аутор је доцент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци.

new dimension of tolerance of the low level of democracy in the political parties is becoming mainstream in The Republic of Srpska, which is nothing than a pure national and entity logic of activity of political parties.

Key words: *Political Parties, Internal Organization of Political Parties, Internal Democracy in Political Parties, The Republic of Srpska*

Анстракт: *Како су организоване релевантне политичке партије у Српској и колики је степен њихове унутарстраначке демократије истраживачко је питање на које покушава да одговори овај рад. Користећи Сарторијево теоријско одређење о релевантним политичким партијама закључујемо да у Српској, према актуелном сазиву Народне скупштине из 2014. године, постоји шест релевантних партија са сједиштем у овом ентитету (СНСД, СДС, ДНС, ПДП и НДП). На бази теоријског критеријума Сузан Скаргов, а то су инклузија чланства, централизованост партија и њихова институционализација, истражујемо степен унутарпартијске демократије у Српској. Помоћу овог теоријског обрасца одредићемо за сваку од анализираних странака којем типу унутарпартијске демократије припада. Четворотипну типологију модела унутарпартијске демократије (партије ниског нивоа демократије, партије демократског централизма, индивидуалистичко-елитистички тип партија и партије пуне демократије) позајмљујемо од Горана Чулара како би у адекватну типолошку раван поставили истражени степен унутарпартијске демократије у Српској. Досадашња истраживања и политичка пракса показују да у партијама у Српској постоји низак степен унутарпартијске демократије. Тако постављени односи унутар партија неријетко су доводили до унутрашњих раскола који су често дестабилизовали скупштинске већине и политички систем у Српској. Партије са сједиштем у Српској имају конкурентски однос унутар себе, а опозициони према релевантним странкама са сједиштем у Федерацији Босне и Херцеговине. Таква их позиција чини јединственим партијским блоком у односу на бошњачки и хрватски блок партија из Федерације Босне и Херцеговине. Тиме се у демократске процесе у странкама и изван њих укључује и нова димензија на бази које се ствара политичко понашање толеранције мањка унутарпартијске демократије у Српској, а то је национално-ентитетска логика политичко-партијског дјеловања*

Кључне ријечи: *Партије, партијска организација, унутарпартијска демократија, Република Српска*

Увод

Клаус фон Бејме у истраживању политичких партија каже да је у овој области теже обликовати теорију него у осталим подручјима друштвених наука (Бејме, 2002: 7). Међутим, рационални избор као „приступ политици који се заснива на претпоставци да су појединци рационално самозаинтересовани актери“ (Хејвуд, 2004: 797) добра је теоријска основа за изучавање унутарпартијске демократије, али и партија уопште. Ова се теза намеће тачном уколико прихватимо савремено одређење Ентони Даунса који приказује политичаре као људе жељне моћи, спремне да прихвате било коју политику која би могла да им донесе изборни успјех (Хејвуд, 2004: 467).

Бејмеова оцјена о сложености изградње теорије о партијама може да се употреби када је ријеч о истраживању унутарпартијске демократије. Посебно ако за релевантну узмемо тезу Вилијама Рајта који каже да демократија унутар партија није била чисто теоријско питање (Wright, 1971: 17-54). Постоји велики број аутора који се баве истраживањем политичких партија, али је свега неколико њих (Кац, Мер, Скарров, Елдерсвелд, Чулар...) који дефинишу теоријску основу путем којем је могуће извршити одговарајућу анализу степена унутарпартијске демократије на одређеној студији случаја. То је и разумљиво. Ријеч је о нимало лакој задатку који подразумијева стварање јединственог модела анализе унутарпартијске демократије. Он је неопходан како би се упознао „свијет партија“, тај „минијатурни политички систем“ како га назива Самуел Елдерсвелд (Eldersveld, 1966: 42).

Партије су релативно нова појава, подједнако као и савремена представничка демократија. Аутори попут Елмера Ерика Шатшнајдера оцјењују да су политичке партије створиле демократију (Schattschneider, 1942: 1). И каснији аутори заступају овај став. Један од њих је и Владимир Гоати који пише сљедеће: „Власт и опозиција отјелотворене су у облику партија и зато није претјерано тврдити да су партије „жила куцавица“ демократије. У земљама стабилне демократије партије „прожимају“ све остале демократске институције: оне одређују начин рада и садржај одлука парламента; активност владе зависи од опредјељења владајуће партије (или коалиција партија); персонални састав учесника избора одређују партије; исход избора, такође, зависи од односа снага међу партијама“ (Гоати, 2008: 11).

Значај постојања савремених политичких партија за представничку демократију, између осталих, описију Вилхелм Хофмајстер и Карстен Грабов наводећи да „без политичких странака,

модерна представничка демократија није могућа. Само странке осигуравају да грађани стално дјелују политички. Оне артикулишу и интегришу различите интересе, визије и мишљења. Оне су такође главни извор за регрутовање политичке елите“ (Hofmeister and Grabow, 2011: 8).

Слично размишља и Сузан Скарв која каже: „Демократија треба јаке и одрживе политичке партије са капацитетом да представљају грађане и обезбиједи политички избор, те да покажу способност да управљају за јавно добро“ (Scarvow, 2005: 1). Морис Диверже, као један од пионира у изучавању политичких партија, износи тезу да су политичке партије „створене истовремено са изборним и парламентарним процедурама“ (Диверже, 1966: 90). То значи да су оне уско везане са изборима путем којих се формирају представничка тијела која доносе законе.

Суштина дјеловања политичких партија је да друштвене интересе претварају у законе. О томе пишу Сејмур М. Липсет и Џејсон М. Лејкин који кажу: „У демократијама, заступање интересних група и попуњавање извршне и законодавне власти људством постиже се заједничким радом политичких странака и цивилног друштва“ (Липсет и Лејкин, 2006: 74). Владимир Гоати каже: „Веза између вишепартијског режима и грађанских слобода није коњукурна, него системска, јер произилази из виталних функција партија, од којих су најважније: а) селекција, б) агрегација и изражавање интереса, ц) одабир кандидата који на компетитивним изборима добијају најважније политичке функције и д) образовање владе или критика власти“ (Гоати, 2008: 13).

Из наведених оцјена бројних аутора уочавамо да сви, суштински, „уздижу“ улогу партија у процесу демократизације савременог свијета. Међутим аутори попут Мојсија Острогорског су велики критичари партија и противници њиховог постојања, па у том контексту препоручују њихову замјену, у процесу политичког представљања повременим интересним политичким асоцијацијама (Острогорски, 1921: 34-37).

Парадоксално је да су партије чија је улога била више него значајна у процесу демократизације свијета, у савремено вријеме, понајвише оспораване управо због своје унутрашње недемократије. У том контексту Зоран Стојиљковић пише: „У сумњу се, логиком спојених судова, доводи сама могућност да организације с интерном недемократском праксом могу да допринесу демократизацији у друштву, чак и када грађанима доносе реалну могућност избора“ (Стојиљковић, 2006: 18). Стојиљковићева оцјена је један став који

представља доминантно мишљење међу теоретичарима који се баве истраживањем политичких партија и који унутарпартијску недемократију посматрају као озбиљан друштвени и политички проблем.

О унутарпартијској демократији

Насупрот већинској сагласности теоретичара о проблему унутарпартијске недемократије, постоје и другачија мишљења. Ђовани Сартори (Sartori, 1965: 124), на примјер, сматра да демократија није и не мора да буде збир много малих демократија. Из овога можемо да закључимо да је Сартори склонији схватању да је важније имати међустранично демократско сучељавање од унутарстраничне демократије.

Странке које су стабилније и које имају снажнију страничку дисциплину и мање унутарстраничне демократије најчешће боље пролазе у процесу међупартијског сучељавања, а у односу на странке које имају унутар себе демократичније односе. Разлог је у томе што су мање демократичније странке јединственије и дисциплинованије па као такве наступају према другим партијама по систему „чврстог снопа“.

Са друге стране имамо партије какве су у Сједињеним Америчким Државама, прије свега Републиканска и Демократска партија, које су прилично децентрализоване и нису странички дисциплиноване. Вучина Васовић наводи да партије у Сједињеним Америчким Државама „не захтијевају нити прописују неку чврсту партијску дисциплину и „чланови“ партије с лакоћом немају припадништво партији или, пак, на примарним изборима гласају за једну, а на главним изборима за другу партију“ (Васовић, 2008: 237).

У већини европских и јужноамеричких земаља, овакав концепт доводи до „латиноамеричког сценарија“. Наиме, унутарстраничка недисциплина ствара нестабилне коалиције које касније воде у дестабилизацију цијелог система. Кључ успјеха британског двопартизма је у снажној страничкој дисциплини. Разлог зашто су пропали бројни латиноамерички президентијализми, објашњава Скот Мејнворинг, јесте у томе што нису имали моћ да започну политичке програме, пошто им је било тешко да добију неопходну подршку за њихово остварење (Mainwaring 1990: 162).

Са једне стране постоји искуство Сједињених Америчких Држава у којима се систем „кочнице и равнотеже“ између предсједника и оба дома парламента одржава захваљујући политичкој

култури, али и путем институције локалних уступака или „pork barrel politics“², што је детерминисано специфичном политичком културом и перцепцијом политике и политичког такмичења Сједињених Америчких Држава. Због тога и висок степен унутрашње демократије не угрожава функционисање овог система. Напротив, даје му снажнију конкуренцију.

Са друге стране имамо британски модел „премијерске демократије“ коју карактерише снажна страначка дисциплина, идеолошка дистанца двије највеће партије и већински изборни систем који одржава овај систем. Сартори је у праву када каже да би се овај систем распао увођењем пропорционалног изборног модела (Сартори, 2003: 126-127). Наиме, цијела стабилност овог система наводи Сартори произилази из владавине једне странке „што доноси са собом круту страначку дисциплину која одликује Вестминистер, будући да би у овом устројству гласати против сопствене владе значило поклонити власт опозиционој странци“ (Сартори, 2003: 126).

Сједињене Америчке Државе са високим степеном унутарпартијске демократије и без снажне унутарстраначке дисциплине, посебно на државном нивоу (на локалном је страначка веза снажнија као и страначка дисциплина) и са друге стране модел доминантног шефа партије и снажне контроле посланика и унутарстраначких процеса какав је случај у Великој Британији два су демократска модела партијских система која представљају крајности.

Између ова два модела постоје бројне варијације. У једној од њих је и партијски систем Републике Српске. Сарторијева теза о томе да демократија „не мора да буде збир много малих демократија“ је донекле тачна ако посматрамо то из угла стабилности партијских коалиција. Јер стабилне скупштинске већине чине стабилним цјелокупан политички систем.

Унутрашња стабилност партија у Српској значи и стабилне коалиције неопходне овом простору у процесу демократске транзиције. Са друге стране непостојање унутарпартијске демократије у Српској и крутост унутарпартијског фракционаштва често доводе до цијепања политичких партија што усложњава партијски систем овог ентитета и чини га неријетко нестабилним и нефункционалним.

У таквој атмосфери унутарстраначке демократије укомбиноване са парохилално-поданичком културом политика постаје „странчарење“, долази до флукуације гласова, а партије престају да имају опозициони и ступају у конкурентске односе. Такав однос гдје једна партија, у

² http://www.investopedia.com/terms/p/pork_barrel_politics.asp

програмском смислу, почиње да личи другој и гдје се губи стварна програмска опозиција, а сукоби постају персонализовани, у први план ставља политичку нестабилност као трајну карактеристику овдашњег парламентаризма, чиме се онемогућава демократска консолидација Републике Српске.

У том контексту унутарпартијска демократија представља битан сегмент развоја Републике Српске у свом демократском сазријевању. Колики је степен унутарпартијске демократије у Српској и који су њени проблеми истражујемо у наставку текста гдје ћемо анализирати партијске статуте, програме и њихову политичку праксу. За потребе истраживања узимамо теоријску основу модела унутарпартијске демократије које успоставља Сузан Скарров.

Ова ауторка у истраживању под називом „Political Parties and Democracy in Theoretical and Practical Perspectives“ (2005) разрађује теоријски модел путем којег је могуће извршити анализу степена унутарпартијске демократије, као и међусобну компарацију партија по том основу. Три су параметра на бази којих она сагледава степен унутарпартијске демократије и то су: инклузивност, централизација и институционализација (Scarrov, 2005: 5-7).

Под **инклузивности** Скарров подразумејева степен укључености чланова политичких партија у доношење одлука. Постоје двије врсте партија. Прве су оне у којима је моћ одлучивања у рукама партијског лидера и неколицине чланова партијског врха. Овдје се у пуној мјери имплементира гвоздени закон олигархије о којем пише Роберт Михелс (Михелс, 1990). Друге су оне партије које остављају широк простор својим члановима да учествују у доношењу одлука везаних за рад партије.

Поред инклузивности степен **централизације** партија је битна димензија дјеловања унутар партија. Овдје се анализира колико је централизован процес доношења одлука унутар партија. За разлику од инклузивности која се односи на укљученост броја актера у доношење одлука, централизација се односи на мјесто, односно институцију, доношења одлука. Тамо гдје постоје високоцентрализоване партије у њима се одлуке доносе на једном мјесту у централним органима и морају да се као такве поштују на свим нивоима без могућности легалног супротстављања других партијских поднивоа. Постоје партије попут оних у Сједињеним Америчким Државама које су са високим степеном децентрализације. Ту је страначки врх или тијело које га представља нека врста координатора и медијатора између различитих аутономних поднивоа који имају висок степен аутономије у доношењу одлука. Тај се систем децентрализованих партија у којима

постоји дифузија моћи на више руководећих група назива *стратархија*, како ју је први опојмио Самуел Елдерсвелд (Eldersveld, 1966: 6).

И трећи посљедњи критеријум према којем Сузан Скарров анализира унутарпартијску демократију јесте **институционализација партија**. Ријеч је о феномену који се односи на формализовање унутарстраначких процедура са једне стране, те етаблирање партије унутар одређене циљне групе са друге. Није нужно да ће институционализација партија довести до унутарстраначке демократије, али ће засигурно уредити „правила игре“ унутар странке што умногоме може да амортизује унутарстраначке сукобе и да омогући развој снажнијих демократских односа. Наравно, само ако је ријеч о формализацији унутарстраначких процедура које су дио „демократских правила игре“.

На бази ове методолошке поставке у даљем тексту анализирамо степен укључености партијских чланова у процесе одлучивања у њиховим партијама, затим степен централизације партија у Српској и на крају степен институционализације партија у Српској. Анализа подразумијева само релевантне парламентарне партије у Српској. Да би кренули у процес анализе унутарпартијске демократије у Српској потребно је прво да одредимо које су то релевантне партије у овом ентитету Босне и Херцеговине.

Релевантне партије у Српској

За одређене релевантности броја партија у одређеном партијском систему послужићемо се теоријским моделом који дефинише Ђовани Сартори у књизи „Странке и страначки системи“ (2002.). Сартори износи тезу да нерелевантним можемо да сматрамо, то јесте да их одбацимо, све оне политичке партије које немају **коалициони** или **уцјењивачки потенцијал**. Све партије са коалиционим или уцјењивачким потенцијалом са друге стране можемо да сматрамо релевантним (Сартори 2002: 13). Странке са коалиционим потенцијалом су странке које у пракси улазе у власт или дају подршку влади без које она не би могла да буде изабрана, са друге стране странке са уцјењивачким потенцијалом су оне странке које имају „вето-потенцијал“ када је ријеч о доношењу закона (Сартори 2002: 13).

Према резултатима избора из 2014. године мандате за Народну скупштину Републике Српске освојило је шест партија и партијских коалиција са сједиштем у овом ентитету. Ријеч је о сљедећим партијама и коалицијама: Савез независних социјалдемократа–СНСД–

Милорад Додик (29 мандата), Српска демократска странка – СДС/Пензионери–ПУП/Радикали–СРС РС (24 мандата), ДНС–Демократски народни савез–НС–СРС (8 мандата), ПДП–Партија демократског прогреса (7 мандата), Народни демократски покрет (5 мандата) и Социјалистичка партија (5 мандата)³.

Коалициони потенцијал остварили су: **Савез независних социјалдемократа, Демократски народни савез и Социјалистичка партија** помогнуте са још пар посланика из мањих партија или независних посланика отцијепљених од неких од опозиционих странака. Ове су партије формирале скупштинску већину и изабрале актуелну Владу Републике Српске.

Уцјењивачки потенцијал имају **Српска демократска странка, Партија демократског прогреса и Народни демократски покрет**. А тај се потенцијал огледа у томе да су оне нумерички неопходне за измјену Устава Републике Српске, као и због чињенице да је ријеч о снажним опозиционим партијама које имају дуг парламентарни стаж. Српска демократска странка, Партија демократског прогреса и Народни демократски покрет образују скупштинску већину на државном нивоу Босне и Херцеговине. Како сложеност односа федерално уређене Босне и Херцеговине детерминише многе политичке, друштвене и економске односе и процесе, тако ова чињеница наведене партије чини релевантним на партијској сцени Републике Српске. Остале политичке партије ако примјенимо Сарторијеву класификацију немају нити коалициони, а нити уцјењивачки потенцијал и то их не чини релевантним.

Из наведених разлога шест партија од чега су три на власти (Савез независних социјалдемократа, Демократски народни савез и Социјалистичка партија) и три опозиционе (Српска демократска странка, Партија демократског прогреса и Народни демократски покрет) одређујемо релевантним и као такве предмет су даљег истраживања унутарпартијске демократије у Српској.

Инклузивност чланства

Већ смо навели да инклузивност чланства подразумијева степен укључености партијских чланова у доношење одлука од значаја за политичке партије. Босна и Херцеговина историјски није имала развијену унутарпартијску демократију, а тиме ни висок степен укључености партијских чланова у доношење одлука.

³ <http://www.izbori.ba/Potvrđeni2014/Finalni/NarodnaSkupstinaRS/ZbirniRezultate.aspx>

Прве партије у Босни и Херцеговини настају почетком двадесетог вијека, тачније 1906. године када је формирана Муслиманска народна организација. Од тог периода, највећи дио своје историје, партијска сцена Босне и Херцеговине била је дио полутоталитарних или тоталитарних режима у којима се није могла развити партиципативна демократска култура као ни снажнија демократска партијска сцена (Симовић, 2011: 330-359). Посљедне двије и по деценије су обиљежене процесом демократске транзиције који још траје па је тај контекст незаобилазан у одређењу унутарпартијске демократије у Српској.

Анализирајући унутарпартијску демократију у Црној Гори Златко Вујовић и Николета Томовић се код индикатора укључености ослањају на три поддимензије: (1) **директну партиципацију чланова политичке странке у процесу доношења одлука**, (2) **обим овлашћења која уживају представничка тијела насупрот извршних органа партије** и (3) **овлашћења предсједника политичке партије** (Вујовић, Томовић 2015 : 163). У нашем истраживању ћемо користити наведене три поддимензије.

Код прве поддимензије, а то је *директна партиципација чланова* примјећујемо да је код свих релевантних партија у Српској скоро исти образац када је ријеч о правима и обавезама чланова. Све партије, у својим статутима, наводе да чланови имају право и обавезу да учествују у креирању политике странке, да могу да бирају и да буду бирани у страначке органе, да имају право да учествују у страначким активностима, да слободно изражавају своје мишљење, да буду информисани...

Са друге стране од њих се тражи да буду одговорни према странци што подразумева поштовање страначких статута и програма, провођење и заступање политике страначких органа, прихватање воље већине на којој се темељи унутарстраначка демократија свих шест релевантних партија, као и понашање којим се неће нарушити углед странке. За кршење статутарних одредби, свака од анализираних партија, предвиђа могућност искључења из странке. Такође ниједна од поменутих партија не предвиђа могућност формирања унутарпартијских фракција⁴.

Све наведене странке су организоване по територијалном принципу и учешће њиховог чланства у доношењу одлука иде пирамидално „одоздо“ ка врху партије пратећи њихову територијалну

⁴ (Документи СНСД (2009), Статут СДС (2015), Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)).

организованост. То се све одвија делегатским моделом. Према томе чланство има само посредну улогу у одлучивању, а никако могућност директног доношења одлука. Не постоје унутарстраначки непосредни избори на којима би се директно бирали најважнији органи странке, од главног одбора до председника.

Исто је и са доношењем страначких докумената попут статута и програма које доноси делегатски формирана централна страначка скупштина. Велика је посредност у процесу доношења одлука што прави снажну дистанцу између чланства и врха наведених партија.

Социјалистичка партија нешто више пажње посвећује могућности инклузије чланства па у свом Статуту предвиђа да сваки члан има право да унутар Партије слободно износи своје мишљење, покреће питања и даје приједлоге. При чему је обавеза организација и органа којима члан припада да размотре његове, односно њихове приједлоге, примједбе, ставове и иницијативе. Социјалисти дају право члану да унутар партије затражи преиспитивање усвојених одлука или ставова са којима се не слаже и за које сматра да их треба промијенити, али је дужан да исте проводи док су на снази. За слободно изнесено мишљење, приједлог или иницијативу у партији, односно њеном руководећем органу, члан Социјалистичке партије не може сносити посљедице, осим када грубо и неодговорно нарушава углед и руши ауторитет Социјалистичке партије (Статут СП, 2013).

Нешто краће, у Члану 12. Савез независних социјалдемократа прецизира да појединац или мањина који се не слажу са одлукама већине имају право да остану при свом мишљењу, да га заступају и бране и да траже преиспитивање одлуке са којом се не слажу, али да су обавезни да спроводе одлуку већине (Документи СНСД, 2009).

Слично наводе и у Народном демократском покрету, у Члану 9., гдје прецизирају да сваки члан има право да задржи и изражава своје мишљење и ставове који су другачији од већинског (Статут и програм НДП, 2013).

Слично прописује и Статут Партије демократског прогреса, у Члану 17., у којем се каже да су сви чланови који се не слажу са одлукама, а које је донијела већина обавезни да их поштују и спроводе, али да имају право да своје мишљење и даље заступају и бране у оквиру органа ове партије. Ниједан члан ПДП-а, према овој статутарној одредби, не може да буде позван на одговорност због изнесеног мишљења у оквиру рада органа ПДП-а, нити због начина гласања у било којем од органа ПДП-а (Статут ПДП, 2011).

Српска демократска странка и Демократски народни савез иако прописују могућности дјеловања и рада чланова у процесу доношења

одлука и конституисања страначких органа, немају овакве статутарне одреднице као претходно наведене четири партије (Статут СДС (2015), Статут ДНС (2013)).

Анализирајући страначке документе намеће нам се закључак да се већина партија труди да статутарно обезбиједи унутарпартијску демократску инклузивност као страначки принцип. Међутим то, умногоме, остаје изолована тачка у осталим статутарним одредбама јер она није довољно разрађена. Партије, пошто имају делегатски, посредни модел одлучивања, немају висок степен инклузивности чланства у контексту директног доношења одлука. Непосредно, директно одлучивање чланства, чак и у процесу доношења најважнијих документа, попут статута и програма, као и избора страначког председника, је онемогућено. Посредност доношења одлука која је у свим партијама статутарно правило и пракса је пут ка јачању унутарпартијске олигархије, а никако није пут ка стварању снажнијег унутарпартијског демократског амбијента.

Друга и трећа поддимензија које се односе на *обим овлашћења представничких тијела у односу на извршне органе* и на *овлашћења председника политичких партија* су посебно занимљиве.

У Савезу независних социјалдемократа број делегата Сабора као највишег страначког тијела утврђује Главни одбор странке као ниже тијело по хијерархији. Сабор се заказује сваке четири године, али је Главни одбор дужан да га сазове на иницијативу Председника или на бази захтјева трећине општинских одбора. Чланове Главног одбора који је најважнији страначки орган између одржавања два Сабора бира Сабор у омјеру од 111 чланова док осталих 30 чланова кооптира Главни одбор током свог мандата, а на приједлог Председника странке (Документи СНСД, 2009).

Овакво статутарно правило јача позицију извршних органа, доводећи умногоме представничка тијела у слаб положај. Још ако се при томе дода и да је избор делегата углавном детерминисан вољом извршних органа на локалу који интензивно лобирају и утичу на то ко ће да буде делегат онда се заиста чини изразито слабом институција Сабора са становишта инклузије чланства које се у највећој мјери може испољити управо кроз представничка тијела. То је једини механизам да, барем посредно, учествују у креирању страначке политике.

Извршни одбор је једно од најмоћнијих тијела у структури Савеза независних социјалдемократа и као такво има моћ да креира и води финансијску политику странке, организује подструктуре, локалне одборе, креира листе кандидата за изборе, формира изборне штабове.

Предсједник странке такође има велику моћ. Он има надлежности да смијени ниже функционере на локалном нивоу без обзира на то што су они легитимно изабрани у својој страначкој бази. Такође предсједник може да искључи чланове због кршења страначких правила. Осим тога предсједник потврђује кандидатске листе, а може да распусти и локални одбор уколико постоје непремостиви сукоби (Документи СНСД, 2009).

Из овога се јасно види колика је моћ извршних органа у Савезу независних социјалдемократа што оставља мало простора за снажнију активност и укљученост чланства, а да она није надгледана и контролисана од стране извршних тијела страначког врха.

Слично је и у Српској демократској странци, гдје је Скупштина највиши страначки орган који бира Главни одбор. У Савезу независних социјалдемократа 30 чланова Главног одбора бира сам Одбор на приједлог Предсједника, док у Српској демократској странци Предсједник бира 15 од 77 чланова Главног одбора. Сличност је и у томе што су страначком предсједнику дата велика овлашћења да распушта општинске одборе и именује привремене органе.

Српска демократска странка даје страначком предсједнику, у ванредним околностима, када је онемогућен рад Скупштине и Главног одбора, овлашћења из области надлежности ова два организациона тијела (Статут СДС, 2015). И у овој странци видимо снажне надлежности извршних тијела и малу проходност укључености чланства у доношење одлука. Таква је пракса и у осталим релевантним партијама које дају велика овлашћења извршним страначким тијелима од главног одбора, преко надзорног до институције предсједника (Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)).

Ово све утиче на степен унутрашње демократизације партија, као и на количину снаге надлежности извршних органа, које им дају страначки статут. То партије умногоме позиционира као лидерске, формира висок степен олигархијске снаге партијског врха што се одражава на степен инклузивности чланства. Незадовољство чланства се често огледа у преласцима дијела чланова појединих одбора једне странке у друге, често супарничке странке. Још је чешће да незадовољно чланство формира властиту партију. Низ је таквих случајева у Српској о чему су писали бројни медији (Архива Независних новина и Гласа Српске).

Уосталом неке од најзначајнијих партија у Српској су настале из унутарстраначких раскола. Садашњи Демократски народни савез настао је из Српског народног савеза који је опет настао

парламентарним путем одвајајући се од Српске демократске странке (Симовић, 2011: 330-359). Народни демократски покрет је настао уједињењем Народне демократске странке и Демократске партије која је настала исто одвајањем од Српске демократске странке. Савез независних социјалдемократа настао је уједињењем Странке независних социјалдемократа и Демократске социјалистичке партије настале одвајањем из Социјалистичке партије Републике Српске (Симовић, 2011: 330-359). У највећем броју случајева унутарстраначко незадовољство и немогућност довољног укључивања дијела страначког чланства били су разлози унутарстраначких раскола и касније „нове страначке комбинаторике“.

Степен демократије унутар партија у Српској не одређује само питање инклузије чланства, иако је он као прво и најбитније, већ и аутономија унутарпартијског одлучивања што обрађујемо у сљедећем дијелу рада.

Централизација унутарпартијског одлучивања

Централизацију, односно димензију аутономности, политичких партија можемо да посматрамо кроз права партијских чланова, аутономију локалног нивоа партија и директни утицај локалних нивоа власти на структуру партијске власти на националном нивоу (Вујовић, Томовић 2015 : 163).

Већ смо код анализе инклузије чланства дефинисали права чланова каквим их прописују статуту анализираних партија. Основна одредба у вези са правом чланства, а која се налази у свим анализираним статутима односи се на право чланова да бирају и буду бирани у све страначке органе. Статуту предвиђају право чланова да буду информисани о раду њихових странака и страначких органа, затим да равноправно учествују у раду партије, њихов активни допринос креирању и доношењу одлука на начине предвиђене страначким статутима, као и могућност давања иницијативе, сугестија, приједлога, али и критика везаних за рад и дјеловање поменутих партија.

Са друге стране све релевантне странке у Српској траже прихватање већинске воље и ту не постоје елементи било какве инклузије мањине у странци, чак ниједна од странака не предвиђа могућност формирања фракција као институционалног модела груписања дијела идеја и интереса унутар странке. Релевантне странке у Српској предвиђају санкције за све оне који раде мимо страначких правила, а у дијелу странака предсједници партија имају могућност

директног искључења чланова уколико крше правила странке или руше њен углед (Документи СНСД (2009), Статут СДС (2015), Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)).

Када је ријеч о унутрашњој организацији све партије у Српској су организоване по територијалном принципу.⁵ Иако имамо партија лијеве оријентације, какве су Социјалистичка партија и Савез независних социјалдемократа, којима би с обзиром на циљну групу коју преферира њихов идеолошки назив, одговарао функционални принцип организације по радним колективима то није пракса. Такав модел унутарстраначког организовања у Српској је споран и са становишта закона, али и са становишта савремених друштвено-економских токова.

Све релевантне партије у Српској за јединице свога организовања користе одборе.⁶ Владимир Гоати објашњава да се некада јасно могло да препозна према називима организационих јединица у партијама којој врсти партија припадају, али да се то почело да мијења од Другог свјетског рата (Гоати, 2008: 95-96).

Зоран Стојиљковић каже да „избор одређеног типа основне партијске јединице није случајан, односно условљен је циљевима и задацима партије“ (Стојиљковић, 2006: 26). На бази идеолошко-програмске и интересне условљености партија Стојиљковић одређује да је термин **одбор** прикладан либералним и конзервативним партијама које су усмјерене „готово искључиво на изборе и парламентарни терен борбе“. **Секције** као модел партијског организовања одговарају социјалдемократским (наша слободна интерпретација је и социјалистичким!) партијама које теже да мобилишу, усмјеравају и образују масе присталица и бирача, док модел **ћелија** одговара комунистичким, а **страначких милиција** фашистичким партијама (Стојиљковић, 2006: 26-27).

Ако прихватимо ово теоријско одређење и упоредимо га са програмским одређењима релевантних партија у Српској⁷ видјећемо да се партије социјалдемократске и социјалистичке оријентације не уклапају у ову теоријску поставку када је ријеч о њиховим организационим јединицама. То би значило да би Савезу

⁵ (Документи СНСД (2009), Статут СДС (2015), Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)).

⁶ (Документи СНСД (2009), Статут СДС (2015), Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)).

⁷ (Документи СНСД (2009), Програм СДС (2010), Програм ДНС, Програм ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и СП, Пети конгрес (2009))

независних социјалдемократа и Социјалистичкој партији много више одговарао модел организације секција умјесто одбора. Секције као центри „активности, образовања и пропаганде“ (Гоати, 2008: 96) примјерени су овим партијама, што због њихове циљне групе – радници и млади – што због начина њиховог дјеловања које је и у постојећим условима окренуто ка снажној мобилизацији чланства и њиховом усмјеравању.

Са друге стране Српска демократска странка и Партија демократског прогреса, као странке десног центра, те Демократски народни савез и Народни демократски покрет које су позиционирани на линији између центра и десног центра идеолошког спектра, одговарају теоријској поставци унутарпартијског организовања по моделу одбора.

Када је ријеч о организацији све анализирани партије осим Савеза независних социјалдемократа имају поред централних органа, регионалне и локалне органе.⁸ Једино Независни социјалдемократи немају регионални ниво организовања, већ само национални и локални (Документи СНСД, 2009). Ако се узму у обзир мала територија и слаба насељеност Републике Српске те сложени политичко-системски односи у Босни и Херцеговини ово организационо рјешење Савеза независних социјалдемократа има своју логику. На тај начин постоји директна веза између локалног нивоа странке и страначког врха на националном нивоу што процесе комуницирања и дјеловања унутар странке поједностављује. Овај модел оставља могућност и за већи степен унутарстраначке демократије када је ријеч о дјеловању локалног према националном нивоу партије, али исто тако оставља простор и за директније уплитање централе странке на локални ниво власти.

Статут Савеза независних социјалдемократа предвиђа да на локалном нивоу првостепени облик организовања буду мјесни одбори (мјесна конференција и мјесни одбор) из којих се делегирају даљи органи локалне организације странке. Ти су органи, у свим локалним организацијама Савеза независних социјалдемократа, следећи: општинска/градска конвенција, општински/градски одбор, извршни одбор, статутарна комисија, надзорни одбор (Документи СНСД, 2009).

Надлежности локалних организација у Савезу независних социјалдемократа су, између осталих, да бира свог председника, потпредседника, секретара, води послове од значаја за странку и

---

⁸ (Документи СНСД (2009), Статут СДС (2015), Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)).

креира политику на локалном нивоу, те одлучује у првом степену о дисциплинским прекршајима чланова свог локалног простора (Документи СНСД, 2009). Међутим врх странке, а то су Главни одбор и Предсједник имају могућност да распусте локални одбор и да уведу привремено руководство (Документи СНСД, 2009).

Слично је и у Српској демократској странци. Она на нивоу општине има такође мјесне одборе који бирају делегате у скупштину општинске организације, општински одбор, предсједника и замјеника предсједника општинског одбора и извршни одбор општинског одбора. На градском нивоу, ако град није састављен од више општина, примјењује се исти принцип организације као за општине. Међутим ако је град састављен од више општина тада се на градском нивоу Странка уређује кроз градски одбор, са предсједником и замјеником (Статут СДС, 2015).

Надлежности локалних нивоа страначког организовања у Српској демократској странци су да организује рад СДС-а на територији за коју је локални ниво власти организован, да утврђује и разматра политичка питања од локалног значаја и да предлаже мјере за њихово рјешавање, да прати и усмјерава рад мјесних одбора, да конституише комисије, бира и разрјешава њихове чланове, те да врши друге послове у складу са Статутом или које му наложи виши орган странке (Статут СДС, 2015).

Као и у случају Савеза независних социјалдемократа и у Српској демократској странци остављено је право Предсједнику да донесе одлуку о консолидацији градског, односно општинског одбора СДС-а, у складу са одредбама Статута, уз претходно обављене консултације са Предсједништвом СДС-а, а којом се разрјешавају постојећи и именују нови чланови органа, одређују њихове обавезе и период рада, с циљем провођења припрема за избор новог сазива градског, односно општинског одбора (Статут СДС, 2009).

Пракса да виши страначки органи могу да разрјеше локалне органе и утичу на процесе локалног дјеловања је статутарна могућност и у другим релевантним партијама у Српској (Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)). При чему све партије мање или више имају сличну организацију, када је ријеч о локалном нивоу. То подразумијева мјесне скупштине и одборе, општинске и градске скупштине, општинске и градске одборе, статутарне и надзорне одборе и слично (Статут ДНС (2013), Статут ПДП (2011), Статут и програм НДП (2013) и Статут СП (2013)). Статутарне могућности које, било предсједницима странака, предсједништвима, било главним одборима, дају могућности да

смјењују локалне партијске функционере и да потврђују локалне листе за изборе чине релативно slabим аутономију страначких поднивоа организованости релевантних партија у Српској.

Статути релевантних партија у Српској предвиђају делегатски модел успостављања страначких органа „одоздо“ ка горе. Ту се врши велика „филтрација“ на коју доста утиче лобирање страначког врха и често се на том пољу види тај унутарстраначки недемократски амбијент. Честа незадовољства страначког чланства су разлог неријетких унутарстраначких расцјепа на нижим нивоима унутарпартијског организовања. Јако је мали утицај локалних функционера, изузев преко делегата што има своје, прије свега, нумеричке лимите⁹, на доношење одлука око кључних питања у дефинисању страначких докумената и одлука које доносе виши страначки органи. Надлежности које имају главни одбори, предсједништва и предсједници анализираних странака показују склоност партијског врха ка снажнијој контроли чланова и нижих подорганизационих јединица.

Можда је претјерана тврдња, али се чини да су статуте умногоме писали страначки лидери уплашени за процес своје контроле унутарстраначке моћи. Парадоксално је да су на страначким скупштинама овакви статуту добијали подршку делегата од којих највећи дио никада није био у врху страначке расподјеле моћи. У релевантним странкама у Српској примјетна је и статутарна тенденција јачања лидерског карактера странке у којем се све више јавља синдром страначког „култа вође“. Све то чини релативно ниским степен унутарпартијске демократије у Српској. Поред наведеног критеријума централизације страначког одлучивања, битан критеријум на бази којег одређујемо унутарпартијску демократију јесте институционализација партија.

Институционализација партија

Институционализација партијских система подразумијева одређени степен стабилности и трајности партија и међупартијских односа у чијој је основи изборни процес. Славиша Орловић, анализирајући партијски систем Србије, пише да је за консолидацију демократије од великог значаја „и институционализација партијског

---

⁹ У процесу гласања локалне организације су заступљене преко својих делегата у омјеру да појединачно не могу да имају било какав „вето потенцијал“. Делегатско гласање, па и њихов избор, су често производ разних унутарстраначких лобирања па се и тиме додатно минимализује улога локалних организација

система, као „мреже конкурентних односа”, динамизма и њихове интеракције, као и демократизација њихових унутрашњих односа. То истовремено значи јаснија правила конкуренције, као и тенденција смањивања броја партија, односно тенденцијом од екстремног ка умјереном вишепартизму“ (Орловић, 2011: 59).

Ако ово прихватимо као полазну основу значаја институционализације партијског система за унутарпартијску демократију онда је кључно питање који су то критеријуми за одређење степена институционализације партијских система. Иако постоји више аутора, попут Роуз и Маки или рецимо Пјанбјанка, који нуде критеријуме за одређење степена институционализације партијских система (Стојиљковић, 2006: 130), ми се у истраживању опредељујемо за формулацију критеријума Скота Мејворинга.

Мејворинг каже да је за снажно институционализоване партијске системе карактеристично следеће: „Главне партије остају на сцени деценијама; преливање гласова је ријетко; партије су снажно укоријењене у друштву; већина грађана дугорочно гласа за исту партију и гласа због партије; организовани интереси су повезани са партијама. Партије и избори имају неоспоран легитимитет; партије су виђене као неопходна и пожељна демократска институција; партије имају значајне материјалне и људске ресурсе; партијски процеси су веома институционализовани; Лидери партија иако значајни не засјењују партије“ (Mainwaring, 2001:186).

Користећи се Мејворинговим смјерницама можемо да закључимо да су од оснивања и свога првог појављивања већ више од деценије присутне Српска демократска странка, Савез независних социјалдемократа, Социјалистичка партија, Партија демократског прогреса и Демократски народни савез, што је могуће провјерити кроз њихове изборне резултате (Зукић, 2012: 75-455). Њихови су изборни резултати осцилирали до посљедња два изборна циклуса када се стабилизује њихово бирачко тијело (Зукић, 2012: 75-455).

Када је ријеч о укоријењености партија у друштву овдје можемо да кажемо да је на бази изборних резултата јасно да свака од анализираних партија има своју гласачку базу, при чему је она у посљедња три изборна циклуса најстабилнија код Савеза независних социјалдемократа, а да се релативно стабиловала и код Српске демократске странке која је током деведесетих година имала највећу укоријењеност међу гласачима у Српској. Остале анализирани партије се крећу у задњих четири циклуса у распону од три до десет посто освојених гласова. Ово је могуће утврдити упоредном анализом

изборних резултата до сада одржаних парламентарних избора у Босни и Херцеговини (Зукић, 2012: 75-455).

Институционализованим партијским системима сматрају се они који имају висок степен укоријењености партија у систему. Однос грађана према политичким партијама је најслабија тачка институционализације партијског система у Српској. Бројна истраживања, као и висок постотак апстинената на изборима показују да грађани немају однос према партијама као неопходним и пожељним институцијама за демократију. Још је сложеније када је ријеч о партијском надживљавању лидера, то јесте о већем значају партијске организације од партијских функционера. Српска демократска странка је показала да је била способна да преживи свог партијског лидера јер се у протекле двије и по деценије, више њих измијенило на челу ове партије. Донекле је слично са Партијом демократског прогреса, Социјалистичком партијом и Демократским народним савезом које су имале промјене страначког лидера послје којих су опстале на партијској сцени Српске. Савез независних социјалдемократа и Народни демократски покрет су још увијек непознанице када је ријеч о овом процесу јер нису мијењале страначког лидера од свог оснивања до данас.

Још увијек присутне изборне осцилације, релативно добра укоријењеност партија међу гласачима, неповјерење грађана и њихов лош однос према партијама и неизвјесност опстанка послје одласка партијског лидера у неким од наведених партија чине партијски систем Републике Српске релативно институционализованим. Он је производ демократске транзиције, али и пропорционалног изборног система са ниским изборним прагом од свега три посто што доводи до појаве великог броја партија у парламенту које често ову институцију чине нестабилном при чему цјелокупан систем постаје нефункционалан. Увођење већинског изборног система или подизање изборног прага би оставило простор за партијско груписање што би развило њихову укоријењеност у друштву, снажнију идеолошко-програмску дистанцу у односу на супротни партијски блок, али и снажну потребу за унутарстраначком демократијом јер би велике партије биле толико укоријењене да би многи чланови пут до остваривања својих циљева тражили кроз постојећу укоријењену и снажну партију, а не кроз неизвјесност стварања и етаблирања нове политичке партије.

Закључак

У тексту под називом „*Organisational Development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia*“ Горан Чулар разликује четири типа политичких партија када је ријеч о степену унутарпартијске демократије (Cular, 2005: 62-96). То су: **партије ниског нивоа демократије, партије демократског централизма, индивидуалистичко-елитистички тип партија и тип партија пуне демократије** (Cular, 2005: 73). За прве партије се везује низак ниво аутономије и низак ниво инклузије. За другу групу партија карактеристичан је низак ниво аутономије и висок ниво инклузије. За трећу висок ниво аутономије и низак ниво инклузије, док је за четврту групу партија главно обиљежје висок ниво аутономије и висок ниво инклузије.

Узимајући Чулареве параметре као основу за одређење нивоа унутарпартијске демократије у Српској, а на бази претходно извршене анализе, закључујемо да су партије у Српској најближе **партијама ниског нивоа демократије**, са благим помјерањима ка **индивидуалистичко-елитистичком типу партија**.

Када је ријеч о инклузији чланства све партије у Српској имају изразито малу укљученост чланства у доношење страначких политика, селекцију кандидата и доношење страначких статута и програма. Када је ријеч о централизацији доношења одлука, овдје имамо један парадокс. Статути предвиђају одређен степен аутономије регионалних и локалних одбора дајући им права да креирају политике на локалном нивоу и то их позиционира ка индивидуалистичко-елитистичком типу партија, али само у тенденцији. „Моћ вета“ партијског врха кроз смјене локалних функционера, потврђивања локалних изборних листа и немогућност локалног нивоа да битније утиче на политику виших организационих облика власти чини да странке у Српској, ипак оцјењујемо као странке ниског степена унутарстраначке аутономије. Када је ријеч о партијском систему Српске он је релативно институционализован, али не довољно да буде битна карика у процесу демократске консолидације Републике Српске и Босне и Херцеговине.

Посебан проблем развоја унутарпартијске демократије у анализираним партијама из Српске представља чињеница да оне између себе имају конкурентски однос, што значи да су њихови програми и ставови око кључних питања слични, а да је сукоб више персонални, док опозициони однос, ове партије, имају према релевантним странкама са сједиштем у Федерацији Босне и Херцеговине. Оне опет имају два блока – хрватски и бошњачки, при

чему се партије које их творе унутар себе, свака у свом блоку, суштински не разликују. Ријеч је о идентичној позицији као и унутар српског партијског блока у Републици Српској. Тиме се у демократске процесе у странкама и изван њих укључује и нова димензија на бази које се ствара политичко понашање толеранције мањка унутарпартијске демократије у Српској, а то је национално-ентитетска логика политичко-партијског дјеловања.

Закључак овог истраживања је да је унутарпартијска демократија у Српској слаба. Међутим, то није непознаница. То је дио последице цјелокупног процеса демократске транзиције у којој се налазе Република Српска и Босна и Херцеговина. Тенденција демократизације различитих нивоа, од односа у породици, заједници, на послу... је свеprisутна и као таква полако постаје и дио политичке праксе, не само међу партијама, већ и унутар њих.

За већи степен унутарпартијске демократије потребно је статутарно и у пракси снажније укључити чланство у доношење одлука, омогућити непосредни избор страначког предсједника и предсједништва, чак и главног одбора. Потребно је омогућити институционално стварање фракција, отварање вертикалних и хоризонталних канала унутарпартијског комуницирања, те смањити надлежности извршних органа странака. Ово је могуће кроз изван и унутарстраначко едуковање и демократско социјализовање. У том контексту битну улогу има и академска заједница. Најважнију улогу имају „меке струје“ у врховима партијских олигархија које су спремне на унутарстраначку демократизацију и који једини могу, у савезништву са демократски оријентисаним чланством да разбију круту страначку линију партијског врха „тврдолинијаша“. То је дуг и нимало лак процес, посебно ако се узме у обзир сложеност подијељеног друштва, консоцијацијске демократије и успостављеног федерализма у Босни и Херцеговини. Овај процес је дио укупних демократских промјена које Република Српска и Босна и Херцеговина пролазе у процесу своје демократске транзиције. Тек са демократском консолидацијом и развијањем демократске културе могуће је очекивати већи степен унутарпартијске демократије у Српској.

Литература

1. Cular, Goran (2005) „*Organisational Development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia*”, in „*Organizational Structures*

- and Internal Party Democracy in South Eastern Europe”, *Friedrich Ebert Stiftung*, Sofia
2. Eldersveld, Samuel (1966) „Political Parties, A Behavioral Analysis“, Rand Mc Mally, Chicago
  3. Hofmeister, Wilhelm; Grabow, Karsten „Political Parties Functions and Organisation in Democratic Societies“, Konrad Adenauer Stiftung, Singapore
  4. http://www.investopedia.com/terms/p/pork_barrel_politics.asp
  5. <http://www.izbori.ba/Potvrđjeni2014/Finalni/NarodnaSkupstinaRS/ZbirniRezultate.aspx>
  6. Katz, Richard; Mair, Peter (1995) „Changing Models of Party Organization and Party Democracy – The Emergence of the Cartel Party“, *Party Politics*
  7. Mainwaring, Scott (1990) „Presidentialism in Latin America“, in „Latin America Research Review“
  8. Mainwaring, Scott (1998) „Party System in the Third Wave“, *Journal of Democracy*
  9. Panebianco, Angelo (1988) „Political Parties: Organization and Power“, Cambridge University Press, Cambridge
  10. Sartori, Giovanni (1965) „Democratic theory“, F.A. Praeger, New York
  11. Scarrow, Susan (2005) „Political Parties and Democracy in Theoretical and Practical Perspectives, Implementing Intra-Party Democracy“, NDI, New York
  12. Schattschneider, E. Eric (1942) „*Party Government*“, Holt Rinehart & Winston, New York
  13. Wright, William E. (1971): „Comparative Party Models: Rational-Efficient and Party Democracy“, in: Wright, William E. (ed.), *Comparative Study of Party Organization*, Charles E. Merrill, Publishing Company, Columbus
  14. Бејме, фон Клаус (2002) „Трансформација политичких странака: Од народних до професионализованих бирачких странака“, Факултет политичких знаности, Загреб
  15. Васовић, Вучина (2008) „Савремене демократије 1.“, Службени гласник, Београд
  16. Вујовић, Златко; Томовић, Николета (2015) „Унутарпартијска демократија у Црној Гори“, у „Избори и партијски систем у Црној Гори – перспектива развоја унутарпартијске демократије у Црној Гори“, ЦЕМИ, Подгорица
  17. Гоати, Владимир (2008) „Политичке партије и партијски системи“, Факултет политичких наука, Подгорица

18. Диверже, Морис (1966) „Увод у политику“, Савремена администрација, Београд
19. Документи Савеза независних социјалдемократа (2009)
20. Липсет М., Сејмур; Лејкин М., Џејсон (2006) „Демократски век“, Александрија прес, Београд
21. Михелс, Роберт (1990) „Социологија партија у савременој демократији“, Информатор, Загреб
22. Орловић, Славиша (2011) „Партијски систем Србије“, у „Партије и избори у Србији – 20 година“, Фридрих Еберт Штифтунг и Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд
23. Острогорски, Мојзе (1921) „Демократија и политичке партије“, Напредак, Београд
24. Програм Демократског народног савеза
25. Програм Партије демократског прогреса (2011)
26. Програм Српске демократске странке (2010)
27. Сартори, Ђовани (2002) „Странке и страначки системи“, Политичка култура, Загреб
28. Сартори, Ђовани (2003) „Упоредни уставни инжењеринг“, Филип Вишњић, Београд
29. Симовић, Владе (2011) „Политичке партије у Босни и Херцеговини“, у „Држава, политика и друштво у Босни и Херцеговини – Анализа постдејтонског политичког система“, Магистрат издања, Сарајево
30. Статут Демократског народног савеза (2013)
31. Статут и програм Народног демократског покрета (2013)
32. Статут Партије демократског прогреса (2011)
33. Статут Социјалистичке партије (2013)
34. Статут Српске демократске странке (2015)
35. Стојиљковић, Зоран (2006) „Партијски систем Србије“, Службени гласник, Београд
36. Хејвуд, Ендру (2004) „Политика“, Клио, Београд